

QADIM SHARQ MADRASALARIDA TA'LIM JARAYONINING TASHKIL QILINISHI VA DARSLIKLAR MASALASI

Shodiyeva Nigora Soliyevna

Buxoro davlat Pedagogika instituti

II bosqich magistri.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qadim Sharq xalqlarining ta'lim-tarbiya va darsliklarga oid faoliyati tahlil qilingan.

***Kalit so'zlar:** Movarounnahr, madrasa, tarbiya, milliylik, mudarris, rus sayyohlari, Xanikov, Markaziy Osiyo, Camarqand, Buxoro va hokazo.*

Movarounnahrda islom dini kirib kelishi bilan diniy ta'lim va u bilan bog'liq ilmlar ham rivojlana boshladi. Ma'naviyatda hurfikrlilik, ilm-fanga hurmat-e'tibor va uning qadr-qimmatini yuksak baholash ustunlik qildi. Ayniqsa, diniy va dunyoviy ilmlar uzviy holda taraqqiy etib, qadimgi yunon, hind va boshqa xalqlarning ilmiy salohiyatidan keng foydalanildi. Aynan shu davrdan hududlarda maktablar va madrasalar paydo bo'la boshladi. Madrasalar qadimdan Yaqin va O'rta Sharq mamladatlari alohida nufuzga ega o'quv maskani sifatida katta obro-e'tibor qozongan. Bunda Buxoro ham o'zining ko'p sonli madrasalari bilan nom taratgan. U turli yerlardan ilm tahsili uchun talabalar tashrif buyuradigan shahar hisoblangan. Bu an'ana keyingi asrlarda ham davom etgan. Shu sababli aksariyat mualliflar Buxoro haqida so'z ketganda avvalo uning shu jixati bilan ta'riflaganlar. Xususan ashtarxoniyalar davri muarrix Maxmud ibn Vali (XVII asr) Buxoroning ilm tarqatuvchi markaz sifatidagi xizmatini shunday baholaydi. XIX asrda Buxoroga kelgan Y.K. Meyendrov esa Buxoroning islom olamida tutgan o'rnini quyidagicha ta'riflaydi: «O'zining ko'plab maktablari, olimlari hamda muqaddas qadamjolari

sababli musulmonlarning ziyoratgohiga aylangan. Ehtimol shuning uchun u «sharif» nomiga sazovor bo'lgandir»¹. Rus sayyoxi N.Xankov o'z esdaliklarida Buxoroni yirik ilm-fan va ma'rifat, diniy bilimlar markazi sifatida ta'riflab: «Buxoro ilm tarqatuvchi markaz xisoblangan va xisoblanadi», deydi. J.Kunits ham Buxoroni «arab-eron madaniyati-ning qal'asi», Markaziy Osiyoning yuz yillik tarixidagi «Islomning yuragi», 250 masjid va madrasalar markazi deya atagan².

Madrasa - arabcha «darasa» («o'rganmoq») ekidan olingan bo'lib, «o'rganish joyi» degan ma'noni anglatadi. Ilk islom davridanoq masjidlar bunyod etila boshlandi. Dastlab ilm majlislari masjidlarda olib borilgan bo'lsa, keyinchalik madrasalarda taxsil olish yo'lga qo'yildi. Narshaxiyning fikricha, 937 yilgi yong'indan zarar ko'rgan «Forjak» madrasasi Markaziy Osiyodagi dastlabki madrasalardandir³. K.Kattaevning fikriga ko'ra, Samarqanddagi Raboti G'oziyon madrasasi yana ham qadimiyroq bo'lib, unda Imom Moturidiy, Abulqosim Hakim kabilar Muxammad ibn Fazl Balxiydan (vaf. 931 y.) tahsil olganlar.

Madrasa o'quv dasturining umumiy jihatlari X-XII asrlarda ishlab chiqilib, keyinchalik takomillashib borgan. O'rta asrlarda Buxoro madrasalari ilm maskani sifatida nafaqat Movarounnahrda, balki musulmon sharqida ham mashhur edi.

Amir Temur va temuriylar davrida madrasalar oliy ma'lumot beruvchi markaz vazifasini o'tagan. Movarounnahr hamda Xurosonda asosan davlat va davlatmand shaxslarning mablag'lari hisobiga ko'plab madrasalar qurilgan. Shu tariqa madrasalar ko'payib, oliy o'quv dargohi sifatida diniy soha vakillari, siyosiy arboblardan hamda olimlar yetishtiradigan oliy o'quv yurtiga aylanib borgan. Madrasalar asosan xon, amaldor, badavlat kishilar va ziyoli shaxslarning tashabbusi bilan barpo etilib, nomi o'sha shaxslar ismi, ba'zan Madrasa joylashgan mahalla, guzar nomi bilan atalgan¹⁰. Madrasalar xolis xususiy mulk hisobidan qurilishi shart bo'lib, xon va

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М.: 1975. -С. 93.

² Куниц Ж. Дауновер Самарканд. Тхе ребиртх оф Сентрал Асиа. - Нью Ёрк, 1935. - П. 23.; Джурабаев Д.Х. Изучение политической истории Бухарского эмирата в советский и постсоветский периоды. //Историография, исторически источники, методы исторического исследования. — С. 18.

³ Abu Bakr Muxammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. - T.:Kamalak, 1991. —B. 161. (Bundan keyin: Narshaxiy. Buxoro tarixi.).

amirlar, yirik amaldorlar tomonidan bunday inshootlarni davlat mulkidan bunyod etilishi shariatga xilof hisoblangan.

Madrasalarning asosiy daromadi vaqf mulklaridan bo'lgani uchun yaxshi hosil olinmagan yillari qiynalgan talabalar va mudarrislar muammosini hal qilish maqsadida Mirzo Ulug'bek madrasalarni davlat hisobiga kiritgan va ularga davlat byudjetidan mablag' ajratilgan. Madrasalarda nafaqat boylar, balki kambag'allarning bolalari ham o'qish huquqiga ega bo'lgan va nafaqa, kiyim-bosh bilan ta'minlangan. O'quv yili sakkiz yilga qisqargan va haftada besh kun ta'lim berilgan.

XX asrning boshlarida Buxoroda madrasalar sonini o'sha davrda yashagan Abdurauf Fitrat va Sadridin Ayniy 200 ta, Sadr Ziyoyev 204 ta, Muxammad Ali Baljuvoni esa 400 ga yaqin, Turkiston general-gubernatorligi hisoboti bilan bog'liq arxiv hujjatlardan birida 1914 yilda Buxoro amirligida 350 ga Madrasa faoliyat ko'rsatayotgani qayd etilgan¹. O'zR MDAda saqlanayotgan «Qushbegi» fondidagi hujjatlarga tayanib, Buxoro shaxrining o'zida 160 tadan ortiq Madrasa faoliyat yuritganini keltirib o'tish mumkin². Bundan tashqari, XIX asrning 40-yillari, rus sayyoxi N. Xanikovning ko'rsatishiga ko'ra, Buxoroda amir ro'yxatida ko'rsatilgan 103 ta Madrasa bo'lib, ulardan 60 tasi eng katta Madrasa hisoblangan. Ingliz sayyoxi A. Byorn shaharda madrasalar soni 366 ta, P. Ivanov esa 150 dan ortiq Madrasa faoliyat yuritgan va o'quvchilarning soni 30 mingtaga yetgan deb ko'rsatadi. JI. Klimovich amirlik poytaxtida 103 ta Madrasa, talabalar soni 20 000 ta deya ta'kidlaydi. Xullas, turli ma'lumotlar umumlashtirilganda Buxoro amirligi-da 200 dan 400 ga yaqin Madrasa mavjud bo'lgan³.

Madrasada turli soxadagi malakali mutaxassislar tayyorlangan. Bu ilm dargoxini bitiruvchilarining aksariyati mudarris, olim, adabiyotchi, amaldor, elchi, xarbiy, imom, rassom, musikasunos va xatto ma'rifatparvar bo'lib yetishgan.

¹ O'zR MDA. I-Z-jamg'arma, 1-ro'yxat, 361-yig'majild

² O'zR MDA. I-126-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1995, 930, 1994, 1996 va boshqa yig'majildlar.

³ Qarang: Ocherki po istorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX vv.). - M.: Izd. vostochnoy lit.ri, 1958. - S. 107-108.; Ivanov P.P. Ocherki po istorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX vv.). - M.: Izd. vostochnoy lit.ri, 1958. — S. 107-108.; Klimovich L. Islam v sarskoy Rossii. Ocherki. — M., 1936.; Safaraliev B.S. Narodnoe obrazovanie kak pokazatel' sosiokul'turnoy situatsii v istorii Sredneaziatskogo obshestva. - S. 99.; Gafurov U. XIX asr Toshkent madrasalari.; Rempel L.I. Dalekoe i blizkoe. Buxarskie zapisi. — T.: 1981. — S.4.; Ergashev B. Ideologiya nasion.

Shuni xam qayd etish lozimki, madrasalarning moliyaviy xarajati vaqf daromadi hamda davlat xazinasidan ajratilgan qo‘shimcha mablag‘ hisobiga qoplangan, har bir madrasaning o‘z qakf mulki va vaqfnoma xujjati bo‘lgan. Vaqfnomada madrasaning chiqimi, undagi xizmatchilar: mutavalli, mudarris, xofiz, muxri, na-yib, farrosh, oshpaz va boshqalar, shuningdek, talabalarsoni, ularga berilgan maosh va nafaqalar aniq, ko‘satilgan.

Sho‘ro hokimiyatining dastlabki yillaridan boshlab musulmon maktablari-maktabxona, otin oyi maktabi, qorixonona, daloilxonona va madrasalar ta‘lim va tarbiya maskani emas, balki din va xurofot o‘chog‘i sifatida talqin etila boshlangan. O‘zbekiston ShIJ Xalq Maorifi komissari Rahim Oxunjon o‘g‘li Inog‘omov 1925-yil oktyabr oyida bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi Markaziy qo‘mitasining yalpi majlisida qilgan maruzasida musulmon maktablarini Sho‘rohokimiyatiga qarshi ish yurituvchi muassasa ekanligini ta‘kidlab: “ular (musulmon maktablari – R.Sh, BR) aksilinqilobiy bir madaniy kuch bo‘lib, bizning yuksalishimizga to‘siq bo‘lg‘usidirlar... shunday bir yo‘l topaylikkim bu eski maktablar o‘z-o‘zlaridan yo‘q bo‘lsinlar” -deydi. 1926-yilda O‘zbekiston Xalq maorifi Komissari etib tayinlangan Davlat Rizo o‘g‘li “O‘zbekistonda maorif va madaniyat masalalari” to‘plamida e‘lon qilgan maqolasida bu masalada shunday yozadi:

...Nasllarimizning tarbiyasi ko‘p joylarda o‘sha xurofotchilik markazi bo‘lgan eski maktabga bog‘liqdir. Eski maktab quchog‘ida minglarcha ishchi-dehqon bolalari qurbon bo‘ladilar”. Bunday fikrlar boshqa Sho‘ro rahbarlari tomonidan ham tez-teztilga olindi. 20-yillarda arab imlosida nashr qilingan Sh.Rahimning “O‘zbek maorifining o‘tgandagi va hozirgi holi” asarimusulmon maktablari, ayniqsa, jadidmaktablarining faoliyatiga bir qadar xolisona, ilmiy baho berishga urinish bo‘lgan. Biroq bolshevistik siyosatning ustun kelishi oqibatida bu asar tezdagina chetga surib qo‘yildi va uzoq vaqt tadqiqotchilarning diqqat e‘tiboridan chetda qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abu Bakr Muxammad ibn Ja'far Narshaxiy. *Buxoro tarixi*. - T.: Kamalak, 1991. —B. 161. (*Bundan keyin: Narshaxiy. Buxoro tarixi.*).
2. O'zR MDA. *I-Z-jamg'arma, 1-ro'yxat, 361-yig'majild*.
H H Akhmadovich Khoja nasriddin afandi as people's hero . *AKADEMICIA : AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL* 11(2).1562.
3. T. Khoja o'g'li, K H Ahmadovich *Advanced Characteristiks of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature. Amerikan Journal of Social and Humanitarian Research* 3 (9).1-4.
4. K K Akhmadovich, NS Ubaydullayevna *THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF EDUCATIONAL INTEGRATIONS IN THE FORMATION OF INDEPENDENT WORK IN PRIMARY GRADES. Conferencea*, 66-75..
5. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich *NEW STAGES AND PRACTICAL CONDITIONS FOR CREATING NATIONAL TEXTBOOKS AND ALPHABET BOOKS. Conferencea*, 54-58.
6. K K Akhmadovich, SG Badriddinova *THE CONCERT OF READING, SPECIAL FEATURES OF CHILDREN'S READING E Conferencea*, 28-33.
7. KK Akhmadovich, N O Alisherovna *THE AESTHETIC VALUE OF LINGUISTIC FLORIONYMS IN WORKS OF ART IN AROUSING LAUGHTER* 59-63.
8. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich *THE ISSUE OF THE CONTENT OF EDUCATION IN THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EAST Conferencea*, 95-101.
9. K K Akhmadovich, S G Badriddinova *HISTORICAL GENESIS OF UZBEK CHILDREN'S READING, PRINCIPLES OF DEVELOPMENT AND AESTHETIC EXPE=RESSION OF NATIONALITY IN THEM E Conference Zone*, 47-51.
10. K K Akhmadovich, N O Alisherovna *THE PROBLEM OF AROUSING LAUGHTER IN UZBEK PROSE BASED ON LINGUISTIC FAUNIMS Conference* 90-94.
11. Ahmadovich K. H., Zokirovna Z. A. G. *THE PROBLEM OF HUMAN EDUCATION AND MORALITY IN FOLKLORE //Gospodarka i Innowacje*. – 2022. – T. 25. – C. 133-137.